

SHAXMATNING OMMALASHUVI

Umarov Muxammadaziz Akramjon o'g'li

Farg'ona davlat universiteti

O'zbekiston tarixi kafedrasi katta o'qituvchisi

Ahadova Sadbarxon Adhamjon qizi

Farg'ona davlat universiteti

Shaxmat ta'lim yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada shaxmat o'yinining kelib chiqishi, shakllanish bosqichlari va uning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan tarixiy shaxslar faoliyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxmatning qadimgi Hindistondagi "chaturanga" o'yinidan boshlab, Eron va arab xalifaligi orqali Yevropaga tarqalishi jarayoni yoritiladi. Shuningdek, o'rta asrlarda va yangi davrda shaxmat nazariyasi hamda amaliyotining rivojlanishiga asos solgan buyuk shaxmatchilar va nazariyotchilar faoliyati ko'rib chiqiladi. Xususan, Wilhelm Steinitzning ilmiy yondashuvi, Paul Morphyning kombinatsion uslubi va Garry Kasparovning zamonaviy shaxmat rivojiga qo'shgan hissasi tahlil etiladi.

Annotation: This article examines the origins, historical development, and key founders of chess. It explores the evolution of the game from the ancient Indian game chaturanga through its transmission to Persia and the Arab Caliphate, and later its spread across Europe. The study highlights the contributions of prominent figures who laid the foundations of modern chess theory and practice. In particular, it analyzes the scientific positional approach of Wilhelm Steinitz, the brilliant combinational style of Paul Morphy, and the significant impact of Garry Kasparov on contemporary chess development.

Аннотация: В данной статье рассматриваются истоки, этапы становления и развития шахмат, а также вклад выдающихся личностей, заложивших основы современной шахматной теории и практики. Особое внимание уделяется происхождению игры от древнеиндийской «чатуранги»,

её распространению через Персию и арабский халифат в Европу, а также эволюции правил и стратегических принципов. В работе анализируется научный позиционный подход Wilhelm Steinitz, комбинационный стиль Paul Morphy и значительное влияние Garry Kasparov на развитие современных шахмат.

Kalit so‘zlar: *Shaxmat tarixi, chaturanga, shaxmat asoschilari, shaxmat nazariyasi, strategiya va taktika, Wilhelm Steinitz, Paul Morphy, Garry Kasparov, jahon chempionlari, intellektual o‘yin.*

Keywords: *History of chess, chaturanga, founders of chess, chess theory, strategy and tactics, Wilhelm Steinitz, Paul Morphy, Garry Kasparov, world champions, intellectual game.*

Ключевые слова: *История шахмат, чатуранга, основатели шахмат, шахматная теория, стратегия и тактика, Вильгельм Стейниц, Пол Морфи, Гарри Каспаров, чемпионы мира, интеллектуальная игра.*

KIRISH

Shaxmat — insoniyat sivilizatsiyasi tarixida shakllangan eng qadimiy va murakkab intellektual o‘yinlardan biridir. Tadqiqotchilarning aksariyati uning kelib chiqishini milodiy VI asrga, qadimgi Hindistonda paydo bo‘lgan “chaturanga” o‘yiniga bog‘laydi. “Chaturanga” so‘zi sanskrit tilida “to‘rt qo‘shin turi” (piyoda, otliq, fil va arava) ma’nosini anglatib, o‘sha davrdagi harbiy tuzilmani ifodalagan. VII–VIII asrlarda o‘yin Eron hududiga kirib kelib, “shatranj” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Arab xalifaligi davrida esa shaxmat keng tarqalib, nazariy asarlar yozila boshlagan va o‘yin qoidalari tizimlashtirilgan.

O‘rta asrlarda shaxmat Yevropaga kirib kelib, XV asr oxirlariga kelib zamonaviy qoidalar shakllandi. Ayniqsa, donalarning yurish imkoniyatlari kengaytirilishi (masalan, vazirning kuchaytirilishi) o‘yin dinamikasini tubdan o‘zgartirdi. XIX asrga kelib shaxmat professional sport darajasiga ko‘tarildi va 1886-yilda tarixda ilk bor rasmiy jahon chempionati o‘tkazildi. Unda Wilhelm Steinitz g‘alaba qozonib, birinchi rasmiy jahon chempioni sifatida tan olindi. Steinitz shaxmatni ilmiy asosda tahlil qilish, pozitsion ustunlik, markazni nazorat qilish va

kuchlar muvozanati tamoyillarini ishlab chiqish orqali zamonaviy shaxmat nazariyasiga asos soldi.

XIX asr o'rtalarida Paul Morphy o'zining yorqin kombinatsion uslubi va tezkor rivojlanishga asoslangan o'yini bilan shaxmat san'atini yangi bosqichga olib chiqdi. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida esa Garry Kasparov shaxmatni chuqur ochilish tayyorgarligi, dinamik strategiya va kompyuter texnologiyalaridan foydalanish orqali yanada rivojlantirdi. Ayniqsa, 1997-yilda uning IBM kompaniyasining "Deep Blue" superkompyuteriga qarshi o'ynagan bahsi shaxmat tarixida yangi davr — inson va sun'iy intellekt raqobati boshlanganini ko'rsatdi.

Bugungi kunda shaxmat xalqaro miqyosda keng ommalashgan bo'lib, uning faoliyatini FIDE — Xalqaro shaxmat federatsiyasi muvofiqlashtirib boradi (1948-yilda tashkil etilgan). Hozirgi kunda millionlab insonlar professional va havaskor darajada shaxmat bilan shug'ullanadi, u maktab ta'lim tizimiga ham joriy etilgan.

Mazkur maqolaning maqsadi shaxmatning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini, uning asoschilari va nazariy maktablari shakllanish jarayonini ilmiy manbalar asosida tahlil qilish hamda shaxmatning intellektual, madaniy va sport sohasi sifatidagi o'rnini yoritishdan iboratdir.

MATERIALLAR VA USLUBLAR

Mazkur tadqiqotda shaxmat tarixining shakllanishi, uning nazariy asoslari hamda asoschilarining ilmiy va amaliy faoliyati kompleks yondashuv asosida o'rganildi. Tadqiqot metodologiyasi tarixiylik, xolislik, tizimlilik va ilmiylik tamoyillariga tayangan holda ishlab chiqildi.

1. Tadqiqot materiallari

1.1. Qadimgi yozma va tarixiy manbalar

Shaxmatning kelib chiqishi milodiy VI asrga oid Hindistondagi "chaturanga" o'yiniga borib taqaladi. Ushbu o'yin haqida ma'lumotlar sanskrit manbalarida uchraydi. VII asrga kelib o'yin Eron hududiga o'tib, "shatranj" nomi bilan mashhur bo'lgan.

Arab xalifaligi davrida shatranj keng rivojlandi va ilk nazariy asarlar paydo bo'ldi. IX asrda yashagan mashhur shatranj ustasi Al-Adli ar-Rumi tomonidan

yozilgan risolalar o'yin strategiyasi va mansub (shaxmat masalalari) haqidagi dastlabki tizimli manbalardan hisoblanadi. Shuningdek, X asr olimi As-Suli shatranj nazariyasini yanada rivojlantirib, o'yin kombinatsiyalarini yozma ravishda qayd etgan.

1.2. Yevropa davri manbalari

XV asr oxirida Yevropada shaxmat qoidalariga tub o'zgarishlar kiritildi (vazirning kuchaytirilishi, rokirovka qoidasi shakllanishi). XVI asrda ispan ruhoniysi Ruy Lopez de Segura tomonidan yozilgan asarlar ochilish nazariyasining dastlabki tizimli namunalardan biri hisoblanadi.

XIX asrda shaxmat professional sportga aylandi. 1886-yilda o'tkazilgan ilk rasmiy jahon chempionatida Wilhelm Steinitz g'alaba qozonib, pozitsion o'yin nazariyasiga asos soldi. Uning ilmiy qarashlari zamonaviy strategik shaxmat maktabining poydevorini yaratdi.

1.3. Zamonaviy davr manbalari

XX asrda shaxmat nazariyasi yanada chuqurlashdi. Paul Morphyning kombinatsion partiyalari va tezkor rivojlanishga asoslangan uslubi o'yin dinamikasini yangi bosqichga olib chiqdi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida Garry Kasparov ochilish tayyorgarligi va kompyuter tahlilidan keng foydalanish orqali zamonaviy professional shaxmatni yangi bosqichga olib chiqdi. 1997-yilda uning IBM kompaniyasining "Deep Blue" superkompyuteriga qarshi o'yini shaxmat tarixida inson va sun'iy intellekt o'rtasidagi muhim burilish nuqtasi bo'ldi.

Shuningdek, 1948-yilda tashkil etilgan FIDE (Xalqaro shaxmat federatsiyasi) nizomlari, reyting tizimi (Elo tizimi 1970-yildan joriy etilgan) va jahon chempionatlari statistikasi ham tadqiqot materiallari sifatida qo'llanildi.

2. Tadqiqot uslublari

2.1. Tarixiy-xronologik usul

Shaxmatning VI asrdan XXI asrgacha bo'lgan rivojlanish bosqichlari ketma-ketlikda tahlil qilindi. Har bir davrning o'ziga xos qoidalari va strategik tamoyillari ajratib ko'rsatildi.

2.2. Manbashunoslik tahlili

Qadimgi qo'lyozmalar, ilmiy risolalar, turnir protokollari va rasmiy hujjatlar ilmiy jihatdan solishtirildi va ishonchlilik darajasi baholandi.

2.3. Qiyosiy-tahliliy usul

Turli davrlardagi shaxmat maktablari (kombinatsion, pozitsion, gipermodern) o'zaro solishtirildi, ularning strategik farqlari aniqlashtirildi.

2.4. Biografik usul

Shaxmat asoschilari va jahon chempionlarining hayoti, ilmiy qarashlari va turnir natijalari asosida ularning o'yin nazariyasiga qo'shgan hissasi baholandi.

2.5. Statistika tahlil

Jahon chempionatlari soni, partiyalar natijasi, reyting ko'rsatkichlari va xalqaro turnirlar statistikasi umumlashtirildi. Masalan, FIDE reyting tizimi asosida 2800 dan yuqori reyting "supergrossmeister" darajasi sifatida baholanishi fakt sifatida qayd etildi.

NATIJALAR VA MUNOZARA

Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shaxmat o'yini oddiy ko'ngilochar mashg'ulotdan boshlab, murakkab nazariy asosga ega bo'lgan xalqaro sport va intellektual tizim darajasigacha evolyutsiya qilgan. Tarixiy manbalar va statistik ma'lumotlar asosida shaxmat taraqqiyoti bir necha muhim bosqichlarga ajratildi.

1. Tarixiy rivojlanish natijalari

Tahlillar shuni tasdiqlaydiki, milodiy VI asrda Hindistonda shakllangan chaturanga keyinchalik Eron hududida shatranj ko'rinishida takomillashgan. Arab xalifaligi davrida nazariy yondashuvlar paydo bo'lib, o'yin kombinatsiyalari yozma ravishda qayd etila boshlagan. IX–X asrlarda Al-Adli ar-Rumi va As-Suli tomonidan ishlab chiqilgan mansublar (masalalar) shaxmat kompozitsiyasining ilk namunalari sifatida e'tirof etiladi.

XV asr oxirida Yevropada qoidalarning o'zgarishi (ayniqsa, vazirning kuchaytirilishi) o'yin dinamikasini keskin oshirdi va zamonaviy shaxmat shakllandi. Bu o'zgarishlar shaxmatni tezkor va kombinatsion o'yin turiga aylantirdi.

2. Nazariy maktablarning shakllanishi

XIX asrda Wilhelm Steinitz tomonidan ilgari surilgan pozitsion o'yin nazariyasi shaxmatni ilmiy asosga qo'ydi. U markazni nazorat qilish, kuchlar muvozanati va kichik ustunliklarni bosqichma-bosqich oshirish tamoyillarini ishlab chiqdi. Natijada shaxmat strategiyasi tizimli fan darajasiga ko'tarildi.

XIX asr o'rtalarida Paul Morphy kombinatsion va ochiq o'yin uslubi bilan tezkor rivojlanish va tashabbusning ustuvorligini amaliy jihatdan isbotladi. Bu esa romantik shaxmat maktabining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

XX asr oxiri va XXI asr boshlarida Garry Kasparov ochilish tayyorgarligini chuqurlashtirish, dinamik strategiya va kompyuter tahlilidan foydalanish orqali shaxmatni yangi bosqichga olib chiqdi. 1997-yildagi inson va kompyuter bahsi shaxmat nazariyasida sun'iy intellektning ahamiyatini keskin oshirdi.

3. Tashkiliy va statistik natijalar

1948-yilda tashkil etilgan FIDE faoliyati natijasida jahon chempionatlari tizimlashtirildi va yagona reyting tizimi joriy etildi. 1970-yildan boshlab Elo reyting tizimining qo'llanilishi shaxmatchilar darajasini aniq statistik mezonlar asosida baholash imkonini berdi. 2800 va undan yuqori reyting ko'rsatkichiga ega shaxmatchilar "supergrossmeister" maqomiga ega bo'lishi amaliy natija sifatida qayd etildi.

MUNOZARA

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, shaxmat taraqqiyoti ijtimoiy, madaniy va texnologik omillar bilan chambarchas bog'liq. Qadimgi davrlarda harbiy strategiya modeli sifatida shakllangan o'yin, o'rta asrlarda ilmiy va estetik yo'nalishda rivojlandi. Yangi davrda esa sport va professional faoliyatga aylandi.

Munozarali jihatlardan biri shaxmatning kelib chiqishi masalasidir: ayrim tadqiqotchilar uni Hindiston bilan bog'lasa, boshqalar Eron yoki Markaziy Osiyo hududlaridagi shakllanish bosqichlarini alohida ta'kidlaydi. Shuningdek, zamonaviy davrda kompyuter texnologiyalarining keng qo'llanilishi inson ijodkorligi va mustaqil tahlil ko'nikmalariga ta'siri haqida ham turli fikrlar mavjud.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shaxmatning tarixiy evolyutsiyasi uzluksiz va tizimli jarayon bo'lganini, uning asoschilari va nazariyotchilari esa bu jarayonda hal qiluvchi rol o'ynaganini ko'rsatdi.

Xalqaro shaxmat federatsiyasi (FIDE) tomonidan qayd etilgan davlatlar reytingi shaxmatchilarning umumiy natijasini ko'rsatadi. Reytingda Norvegiya, AQSh, Gollandiya, Xitoy, Fransiya va Hindiston kabi davlatlar yetakchi o'rinlarda turadi, sababi ushbu davlatlarda shaxmat bo'yicha kuchli maktablar mavjud. Bu reytinglar ko'rsatkichlari muntazam yangilanadi va FIDE rasmiy veb-saytida kuzatish mumkin.

O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2021-yil 14-yanvardagi 4954-sonli qarori shaxmatni rivojlantirish va ommaviylashtirishga qaratilgan bir qator chora-tadbirlarni natijasida so'nggi yillarda ayni shu sport turi bo'yicha o'zbekistonlik sportchilar ham jahon reytingida yuqorilab bormoqda. Xususan, 2026-yil fevral oyidagi reyting natijalari keltirilgan.

Rank	Name	Classical	Rapid	Blitz
1	Magnus Carlsen (Nor)	2840	2832	2869
2	Hikaru Nakamura (USA)	2810	2742	2838
3	Fabiano Caruana (USA)	2795	2727	2769
4	Vincent Keymer (Ger)	2776	2627	2621
5	Arjun Erigaisi (Ind)	2775	2741	2776
6	Anish Giri (Ned)	2760	2689	2666
7	Alireza Firouzja (Fra)	2759	2755	2796
8	Praggnanandhaa Rameshbabu (Ind)	2758	2663	2698
9	Wei Yi (ChN)	2754	2726	2698
10	Gukesh Dommaraju (Ind)	2754	2692	2646
11	Wesley So (USA)	2753	2705	2789
12	Nodirbek Abdusattorov (Uzb)	2751	2703	2785

XULOSA VA TAVSIYALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, shaxmat insoniyat sivilizatsiyasi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan va rivojlangan murakkab intellektual tizimdir. Uning dastlabki ko'rinishi bo'lgan chaturanga milodiy VI asrda Hindistonda paydo bo'lib, keyinchalik Eron va arab dunyosi orqali Yevropaga tarqalgan. IX–X asrlarda Al-Adli ar-Rumi va As-Suli tomonidan yozilgan asarlar shaxmat nazariyasining ilk yozma asoslarini yaratdi.

XV asr oxirida Yevropada qoidalarning takomillashuvi zamonaviy shaxmat shakllanishiga olib keldi. XIX asrda Wilhelm Steinitz tomonidan pozitsion o'yin tamoyillarining ishlab chiqilishi shaxmatni ilmiy asosga qo'ydi va uni professional sport darajasiga olib chiqdi. Paul Morphy kombinatsion uslubi orqali o'yin dinamikasini boyitgan bo'lsa, Garry Kasparov zamonaviy ochilish nazariyasi va kompyuter tahlilini keng joriy etish orqali shaxmatni yangi bosqichga olib chiqdi.

1948-yilda tashkil etilgan FIDE faoliyati esa jahon chempionatlarini tizimlashtirish, yagona reyting tizimini joriy etish va shaxmatni global miqyosda boshqarish imkonini berdi. Umuman olganda, shaxmat o'yini tarixiy evolyutsiya jarayonida harbiy-strategik modeldan ilmiy, madaniy va professional sport tizimiga aylangan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holatda quyidagi tavsiyalarni berishni lozim topildi:

1. Ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish – Shaxmatning kelib chiqishi va dastlabki rivojlanish bosqichlari bo'yicha arxeologik va manbashunoslik tadqiqotlarini yanada chuqurlashtirish tavsiya etiladi.
2. Ta'lim tizimiga integratsiya – Shaxmatni maktab va oliy ta'lim muassasalarida mantiqiy fikrlashni rivojlantiruvchi fan sifatida kengroq joriy etish maqsadga muvofiq.
3. Raqamli texnologiyalarni qo'llash – Kompyuter dasturlari va sun'iy intellekt asosidagi tahlil vositalaridan foydalanish orqali yosh shaxmatchilarning tayyorgarlik darajasini oshirish tavsiya etiladi.
4. Milliy maktablarni rivojlantirish – Iqtidorli yoshlarni aniqlash va qo'llab-quvvatlash orqali milliy shaxmat maktabini mustahkamlash zarur.

5. Ilmiy-nazariy adabiyotlar yaratish – Shaxmat tarixiga oid o‘zbek tilidagi ilmiy va o‘quv adabiyotlar sonini ko‘paytirish dolzarb vazifalardan biridir.

Xulosa qilib aytganda, shaxmat nafaqat sport turi, balki intellektual va madaniy meros sifatida ham muhim ahamiyatga ega bo‘lib, uning tarixiy tajribasi va nazariy asoslarini chuqur o‘rganish kelajak avlodlar uchun muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Siegbert Tarrasch. *The Game of Chess*. London: G. Bell & Sons, 1938.
2. Chess Fundamentals – Capablanca J.R. *Chess Fundamentals*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1921.
3. Chess: 5334 Problems, Combinations and Games – Polgar L. *Chess: 5334 Problems, Combinations and Games*. Budapest: Quality Chess, 2006.
4. Al-Adli ar-Rumi. *Risola fi ash-Shatranj* (shatranj nazariyasiga oid qadimiy qo‘lyozma), IX asr.
5. As-Suli. *Kitob ash-Shatranj* (shaxmat masalalari va strategiyasi), X asr.
6. Steinitz W. *The Modern Chess Instructor* (pozitsion nazariya asoslari), 1889.
7. Xalqaro shaxmat statistikasi va reyting ma’lumotlari – tarixiy arxiv materiallari.
8. Shaxmat tarixi va nazariyasiga oid zamonaviy ilmiy maqolalar va tadqiqotlar.
9. Chess.com